

A JÁTÉK ÉS A JÁTÉKOS ATTITÚD KOSZTOLÁNYI LÍRÁJÁBAN

Részlet

BÚRÁNY ÁGOTA

*Én tudom, mint a kisgyerek,
csak az boldog, ki játszhat.
Én sok játékot ismerek,
hisz a valóság elpereg
és megmarad a látszat.*

József Attila

A JÁTÉK SZEREPE KOSZTOLÁNYI ÉLETÉBEN ÉS MŰVÉSZETÉBEN

Sokan sokféleképpen írtak már a játék szerepéről Kosztolányi kapcsán. Vannak, akik ellene szóltak, vannak, akik mellette. Dolgozatomban azt szeretném elsősorban megvizsgálni, hogy a játéknak mi volt a szerepe, és hogyan jelent meg Kosztolányi életében, költészetében.

2.1. KOSZTOLÁNYI ÉS A JÁTÉK

Kosztolányi Dezsőné Karinthyról írt könyvében a Karinthy és Kosztolányi című fejezetet a következő mondattal fejezi be: „Játszottak, örökösen játszottak, mert enélkül lehetetlen lett volna elviselniök az életet.” (Kosztolányi Dezsőné, 1990. 83.)

Mi volt az, ami elviselhetetlenné tette az életet? Íme néhány tényező.

A kor egyik reprezentáns képviselője Karinthy hőse, az Ideges Ember. Csáth Géza írja 1914-ben *A lelki egészség* című cikkében: „Az utolsó húsz-harminc esztendőben, párhuzamosan a modern civilizáció nagyszerű és lavinaszerűen haladó fejlődésével új gond, új baj nehezedett a kultúremberiség

vállaira, az *idegesség*. Ideges emberek mindig voltak . . . a mai emberek idegessége azonban egészen más valami . . . nem is betegség, hanem életjelenség: egész nemzedékek reakciója, alkalmazkodása a modern élet folyton komplikálódó új viszonyaihoz, amelyekhez idegrendszerünk, egész szervezetünk mindeddig nem volt berendezve” (kiemelés az eredetiben). (Csáth, 1995. 323.) Kosztolányi Babitsnak írt levelében így panaszodik: „Szerettem volna többet és érdekesebben írni, de nem enged az idegesség, és hív az írásrobot. (. . .) Bocsásson meg a rendetlen, kusza írásért. Mostanában végtelenül sokat írok, s halálosan ideges vagyok.” (1906. márc. 25.) A XX. század felgyorsult élettempójának egyik velejárója az idegesség. A játék segített feloldani ezt a megfeszített idegállapotot, mint ahogy az *Ideges rímek* című vers is szemlélteti, amely verset a rímek ihlettek, a rímekkel való játék, amelyre azonban az idegesség nyomta rá a bélyegét.

IDEGES RÍMEK

Reménytelen,
ki él, az mind reménytelen,
csak könnye van, teménytelen.

Ezt dúdолом,
egy téli éjjel dúdолом
s szorítom ájult homlokom.

Mit sírjak én?
E vad kornak mit sírjak én?
Mit jajgassak, mit írjak én?

Száz év se kell,
még annyi se, száz év se kell,
sírunkon a szél énekel.

Ki könnyet ont,
bíbor vért, halvány könnyet ont,
egyforma lesz, mind görbe csont.

A katona,
vidám polgár, bús katona,
nem tudja, mért járt itt, soha.

A versíró,
cenzor, szedő és versíró
aludni fog, s aludni jó.

Menj, árva, zord,
szegény dalom, te árva, zord,
dalold a semmit és a port.

Reménytelen,
ki él, az mind reménytelen,
csak könnye van, teménytelen.

(1917)

Kosztolányiról tudjuk, hogy jegyzetfüzetébe nagyon sok rímpárt írt fel, amely rímpárok később verseket ihlettek. Számára a hangzás és a ritmus volt igazán fontos. Kappanyos András így ír erről: „Kosztolányinak a rím nemcsak munkaeszköz vagy nyersanyag, hanem szenvedélyes játék is és (. . .) számos esetben *ihletforrás*” (kiemelés az eredetiben). (Kappanyos, 2003. 213.) A tiszta rímek és asszonáncok, a kettes és négyes jambusok, a laza geminációk mind eszközei a játéknak.

Kosztolányi gyakran írja leveleiben, hogy mennyire leköti az újságírás, az „írásrobot”. Babitsnak írja a következő sorokat is: „Testemet, lelkemet megvették. A szerkesztőségekben le vagyok kötve.” (1906. jún. 24. után)

„A szerkesztőségnek, a tollamnak, a színháznak, a hivatásomnak s a hivatalomnak rabja vagyok.” (1906. nov. 12.) A megfeszített munka is megkeserítette az életét, a játék ez ellen is jó orvosság volt.

Azután jött a háború. „Ők játszottak, közben jött a szörnyű világháború, amelyet elveszítettünk. Az élet egyre nehezebbé vált, egyre fenyegetőbb lett, nem lehetett másképpen elviselni, csak így. Mit is lehetett volna tenni ellene? Játszani, nevetni, röhögni.” (Kosztolányi Dezsőné, 1990. 75.) Egyszóval minden helyzetben, bármilyen nehézségük volt is, játszottak. „Sokszor, nagyon sokszor, órák hosszat, de félnapokon vagy féléjszakákon át vitatkoztak írásonkon, a világ komoly és ijesztő jelenségein, de a vége mindig csak játék és nevetés volt, talán mert belátták, hogy nekik a tollnál egyéb fegyverük amúgy sincs, amivel a világ baján segíthetnének. (. . .) Leültek egymással sakkozni, sakkhalandzsát, anarchista sakkot játszottak, minden figura úgy lépett, ahogyan kedve tartotta. A parasztnak mondtak sakkot, a király lett a paraszt, a királyné lóugrás szerint illegett. Nagyon jó mulatság volt. Jelképezte a bolond világot, akár az ugyancsak teljesen értelmetlen kverentesz kártyajáték.” (Kosztolányi Dezsőné, i. m. 75.)¹

2.2. IRODALMI JÁTÉKOK

Tudjuk azonban, hogy az ilyen jellegű játékok mellett Kosztolányi körében fontos szerepe volt az irodalmi játékoknak is. Karinthy paródiáival kapcsolatban a következőt írta: „(. . .) nem véletlen, hogy ez a fiatal humorista éppen akkor jelentkezett, amikor az irodalomban egy komoly és bátor csoport átértékeltelte a régi értékeket, és egy mélységesen új művészetről kezdett beszélni. Karinthy Frigyes mellettük és velük harcolt ezekkel a karikatúrákkal, melyek látszólag ellenük irányulnak” (idézi Szalay, 1987. 101.). Ez a csoport, amely mélységesen új művészetről kezdett beszélni, természetesen Kosztolányiék csoportja volt. Hogy mik voltak ezek az új értékek, azt megtudhatjuk Babitsnak írt leveléből: „Emlékezik még azokra a napokra, mikor együtt álmodoztunk a mi irodalmunk újjáalkotásáról, s modern s új szellemet, igaz ihletet és tudományos képzettséget követeltünk minden új költőtől?” (Levele Babits Mihálynak, 1906. febr. 19.) A „komoly” és „bátor” csoport ezzel a céllal kívánta megreformálni az irodalmat. Csak azt a költőt értékelték és fogadták el, aki megfelelt kritériumaiknak, a többieket mélységesen lenézték.² Ennek a megfelelésnek egyik mércéje volt a(z irodalmi) játék: „A pesti kávéházak íróasztalai körül azonban a játék szellemi erőpróba is volt, a fiatal titánok fölkészültségének a fitogtatása, tájékozottságuk, szakmai, mesterségbeli tudásuk manifesztációja” (Szalay, 1987. 102.) A játékok e kategóriájába tartozott a barokchba, szópóker, intarzia, kecskerím-faragás, eszperente, „kicsoda-micsoda” stb. Nemcsak erőpróba volt számára a játék, hanem *ars poetica* is. Szintén Babitsnak írta: „(. . .) a poézis nem a smokkoknak műkedvelő filozófálása, hanem igenis az érett elméknek üdülő játéka. A vers *mögött* keressük a tartalmat, magában az emberben. A versben csak dalnak, játéknak, édességnek, rímnek kell lenni.

Látja, az említett verse ezért kedves nekem. Ez a bájos, érdekel nélküli – nem érdektelen – fecsegés, ez a játszi ide-oda lengés édes illúzióba himbálja a lelkemet!” (1906. márc. 25.)

2.3. A VERS MINT JÁTÉK

*A szegény kisgyermek panasza*i című kötetben megjelent Lánc, lánc, eszterlanc kezdetű versre is jellemző ez a „játszi ide-oda lengés”, amit Babits versében oly kellemesnek talál.

- 1 Lánc, lánc, eszterlanc,
eszterlanci cérna,
1 kisleányok bús körében
kergetőzöm én ma.

- 5 Nincs semmi aranyom,
 jobbra-balra löknek,
 2 körbe-körbe, egyre körbe,
láncán kis kezöknek.
 Merre menjek, szóljatok,
 3 10 hátra vagy előre?
 Az erdőbe megbotoltam,
egy nagy, csúnya kőbe.
 Voltam én is jófiú,
 4 Istenem, de régen,
 15 csigabigát én is hívtam
künn a régi réten.
 Verset mondtam én is ám
 5 gilicemadárra,
 magyar gyerek gyógyította,
 20 török gyerek vágta.
 Jártam az erdőben is
 6 csillagot keresve,
 aranykapun én is bújtam,
és aludtam este.
-
- 25 Nézzetek rám, hűgaim,
 éjjel most nem alszom,
 7 (6) bámulom a holdvilágot,
véres már az arcom.
 Nézzetek rám, lelkeim,
 8 (5) 30 a cipóm levásott,
 körmeimmel, kárörömmel
csúnya gödröt ások.
 Szánjatok meg, szíveim,
 9 (4) rongyos a kabátom,
 35 szédül a lánc, szédül a tánc,
már utam se látom.
 Szeretem a láncot én,
 10 (3) de úgy fáj e sok lánc,
 szeretem a táncot is én,
 40 csak hogy ez pokoltánc.
 Engedjétek innen el,
 11 (2) hagyjatok magamra,
 este szépen süt a lámpám,
este jó a kamra.

45 Hagyjatok szaladni még,
tündérekbe hinni,
12 (1) fehér csészéből szelíden
fehér tejet inni.
(1913)

A vers felosztható 12x4 soros strófára és két értelmi egységre, amelyek határa a 24. sor után van, pontosan a vers felénél (amit a rímelés is megerősít – de erről a ritmikájánál fogok szólni.) Ha a 24. és 25. sor között húzunk egy választóvonalat, tükörképszerű szimmetriát fedezhetünk föl. A két egység között ellentét feszül: az ártatlan, tiszta, a jövőre reményteljes várakozással néző gyerekkor (első szerkezeti egység) és a romlott, már nem remélő felnőttkor (második szerkezeti egység). Így az első „versszak” tükörképe és ellentéte a tizenkettediknek, a második a tizenegyediknek, a harmadik a tizediknek, a negyedik a kilencediknek, az ötödik a nyolcadiknak, és a hatodik a hetediknek. A 21–24. sorig terjedő rész „csillagot keresve” sorának felel a 25–28. sorig terjedő szakasz „bámulom a holdvilágot” sora, és az alvás-nem alvás képe. A 14–17. sorig terjedő egységben idézett gyerekmondókában a magyar gyerek gyógyító, pozitív szerepével szemben áll a 29–32. sorban negatív képben feltűnő felnőtt, aki körmeivel, kárörömmel csúnya gödröt ás. A 9–10. sorban az egész vers szempontjából meghatározó kérdés jelenik meg: „Merre menjek, szóljak, / hátra vagy előre?” Már a vers első szerkezeti egységében – a felidézett gyermekkorban – jelentkezik az elveszettség érzése, ami az 5–8. sorig terjedő szakaszban leírt körbe-körbe lökdösés következménye. Ennek a jelenetnek a hatása idéződik vissza a 35–36. sorban: „szédül a lánc, szédül a tánc, / Már utam se látom”. Az elveszettség motívuma mindkét egységben megjelenik, mindkét életkorban: a gyermekkorban és a felnőttkorban is. A harmadik „versszak” utolsó két sora, a 11–12. sor („Az erdőbe megbotoltam, / egy nagy, csúnya kőbe”) előrevetíti a tizedik „versszak” utolsó sorát, a kulcsfontosságú 40. sort: „csakhogy ez pokoltánc”. A mindennapos gyermekjáték fokozatosan átváltozik haláljátékká, „pokoltánccá”.

A Babitsnak említett „játszi ide-oda lengés” tematikusan is benne van ebben a versben, de a ritmikája is ezt idézi. Ritmusát elsősorban az erős trocheikus lejtés határozza meg és a szimultaneitás. A gyermekjáték körkörösségét érzékelteti a vers tagolatlansága és a már említett ritmusa. Szótagjainak száma az első hat sorban a következő: 4, 6, 8, 6, 6, 6. A hetedik sortól a szótagok száma szabályosan váltakozik: 8, 6, 7, 6; 8, 6, 7, 6 . . . A hetedik sor így hangzik: „körbe-körbe, egyre körbe”. Nem véletlen tehát, hogy ettől a sortól válik a vers szabályos szótagszámúvá, hiszen ez a szabályos ismétlődés is a körkörös-

séget érzékelteti. A rímelés kettéosztja a verset. Az első egység (1–12. sor) rímei félrímek, a második egységé (13–48. sor) visszatérő rímek.

A *Naplójegyzet egy havas reggelen* című verset szintén 1913-ban írta, és a játékosság is ugyanúgy meghatározza, mint a Lánc, lánc, eszterlánc kezdetűt.

NAPLÓJEGYZET EGY HAVAS REGGELEN

Láttad, ki járkált itt az éjjel?
Mint egy átváltozó művész,
mint egy fehér festőművész,
mint orfeumi csepürágó,
ki szappanhabbal fest tükörre,
úgy jött a hó, ez a kiváló,
öreg varázsló tündökölve.
Előtte minden út kinyílt,
festett mesét, havas idillt,
besurrant ide és oda,
akkor történt meg a csoda.
Elaggott a föld s perc alatt
megőszült százezer kalap,
úgy hogy a száraz és poros
elpetyhüdt város oroszos.
Amerre nézel, tiszta hó,
nyugodt és fényes takaró.
Rózsálló arcfesték a nőnek,
szépitőszer, gyöngy, puha szőnyeg,
a fájó földön téli vatta,
langyos meleg serked alatta,
bebáronyozza az ereszt,
kabátunkon gyémántkereszt,
száll és csengettyüz lebegőn
az éles kristály-levegőn.
Az utcasárnak tiszta krém,
a kolduscondrán drága prém,
az égből bőkezűn lehint
boát, marabut, hermelint,
most mint nyolcsarku csillag ég,
most karperec, ezüst nyakék,
most egy csiklandó picit rost,
a tél fehér rózsája most,

nappal sportpálya, éjjel édes
 fehéren égő, enyhe mécses,
 nyugodt derengés. Ropogó
 fehérség. Édes rokokó.
 Kegyes és finom, néha mókás,
 a kocsis is – allonge-parókás.
 A kültelek most egy nagy asztal
 terítve hófehér damasztal
 s az éj cukrozza kényeként
 a sárt, mint cukrászsüteményt,
 hideg, fehér törött cukorral,
 úgy önti a cukrot csuporral
 és minden édes és fehér,
 ameddig csak a szem elér,
 cukros a rét, az út, a ház,
 cukros a lámpavas, a gáz,
 cukros a házak teteje,
 a göröngy cukros gesztenye,
 a sár is mézzel van sodorva,
 s a szemétdomb hódítva, halkan,
 rokokó fehérben, aranyban,
 úgy állt, mint lakodalmi torta.

(1913)

Bár a vers a *Tinta* című kötetben jelent meg, mégis úgy érezzük, hogy a szegény kisgyermek nézőpontjából mutatja be az első hóesést, a gyermeki fantázia „mintha”-világában. Egy apró, hétköznapi esemény beindítja a gyermek képzelőerejét, és csak sorjázna, szinte zúdulnak a hasonlatok, metaforák, amelyek egymásba fonódva, hosszú, többsoros mondatokat alkotva érzékeltetik a kisgyermek világra való rácsodálkozását, a lélegzetvétel nélkül elmondott sok-sok játékos képet, amit gyermeki szemével belelát ebbe a tulajdonképpen sáros, piszkos, nyomorúságos világba. A játék, ami megszépíti a gyermek számára ezt a rút világot, megszépíti azt – gyermeki képzelete által – Kosztolányi számára (és verse által számunkra) is.

Közismert, hogy Kosztolányi milyen nagy hangsúlyt fektetett a rímekre. Sz szenvedélye volt a rímek gyűjtése. *Rímjátékok, csacsi rímek* cím alatt olvashatjuk ezeket a derűs, meglepő, frappáns játékokat.³

A játék nemcsak mint játékoság – a rímekkel, szavakkal, ritmussal – van jelen ebben a költészetben, hanem témaként is. Vannak olyan versek, ame-

lyekben általában a játékról ír, és olyanok, amelyekben konkrétan bizonyos játékokról.

Sakk iránti vonzalma már fiatal korában kialakult, ismertek a Csáthtal folytatott sakkjátszmái. A másik fontos játék a kártya. Kosztolányi Dezsőné írja: „Még a kártyára is rávetették magukat, mindenre, ami csak játék.” (Kosztolányi Dezsőné, 1990. 65.)⁴ A konkrét játékon túl is megjelenik a kártya versciklusba írva. Bori Imre „szimbolista sorsvers”-nek nevezi, és azt mondja, hogy „itt a kártya a kihívás eszköze, és a »végzet rejtélyes jelképe« (Szegzárdy-Csengery József) is.” (Bori, 1986. 94.) Poszler György hasonló megállapítást tesz: „Kártya, azaz kockázat. (. . .) Őszinte szenvedély – és furcsa módon – őszinte manír. Változás a címszava. Az élettelenséget jelentő unalom tagadása. A jelképes ördögbiblia roppant riadója. Meg az élet három párkája: nő, kártya, halál.” (Poszler, 1987. 170.) Majd lejjebb így folytatja: „(. . .) kiszínezni akarja az életét. (. . .) Itt kezdődik a létet megváltó nagy varázslat. Az egyénileg megtalált egyéni csodaszer, amivel egyénileg opponálja a világot. Az életet mentő, kultúrát teremtő, értéket védő játék” (uo.). Lengyel András Kosztolányi pőzai kapcsán is az élet kiszínezéséről beszél. Azt mondja, hogy a pőz „funkciója az egyéni-esetleges élet »színezése«, gazdagítása s egyben elrejtése, védelme.” (Lengyel, 2000. 78.) Az *Akarsz-e játszani* című versben a játék motívumaként megjelenik ez a gondolat.

AKARSZ-E JÁTSZANI

- A játszótársam, mondd, akarsz-e lenni,
 Akarsz-e mindig, mindig játszani,
 Akarsz-e együtt a sötétbe menni,
 gyerekszívvél fontosnak látszani,
 5 nagykomolyan az asztalfőre ülni,
 borból-vízből mértékkel tölteni,
 gyöngyöt dobálni, semminek örülni,
 sóhajtva rossz ruhákat öltetni?
 Akarsz-e játszani mindent, mi élet,
 10 havas telet és hosszú-hosszu ősz,
 lehet-e némán teát inni véled,
 rubin-teát és sárga páragőzt?
 Akarsz-e teljes, tiszta szívvel élni,
 hallgatni hosszan, néha-néha félni,
 15 hogy a körúton járjál a november,
 az utcaseprő, szegény, beteg ember,
 ki füttyűrész az ablakunk alatt?

- Akarsz játszani kígyót, madarat,
 hosszú utazást, vonatot, hajót,
 20 karácsonyt, álmot, mindenféle jót?
 Akarsz játszani boldog szeretőt,
 színlelni sírást, cifra temetőt?
 Akarsz-e élni, élni mindörökkön,
 játékban élni, mely valóra vált?
 25 Virágok közt feküdni lenn a földön,
 s akarsz, akarsz-e játszani halált?
 (1912)

Kosztolányi az életfilozófiáját fogalmazta meg ebben a 26 sorban. A vers felütésében elmondja már, hogy „mindig, mindig játszani” akar, később az élet, majd a halál eljátszásáról ír – és valóban az élet apró és nagy eseményei, képei jelennek meg játék formájában: az élet és a halál: játék.

A 3–8. sorig terjedő részben a gyermek számára fontos gondolatok, az ÉLET-re felkészítő játékok, a folytatásban pedig (az utolsó sor kivételével) a felnőtt életében hétköznapi és nem hétköznapi események jelennek meg. A vers rímképe azonban más felosztást ad. Az első tizenkettő és az utolsó négy sor keresztírmézésű (abab cdcd efef, lmlm), a köztük lévő tíz sor (13–22.) pedig párrímekre (gg hh ii jj kk) épül. Ebben a közbeeső tíz sorban megjelenik – kimondatlanul – a halál. Először a 13–17. sorig terjedő részben a füttyülő november metaforájában, aminek halált hozó jelentését a 14. sor végén megjelenő félelem adja.⁵ Másodszor pedig a 22. sorban, a temető képében.⁶ Az első 12 sorban azokról a „semmiségekről” ír, amelyek meghatározták költészetét, életét. „Semminek örülni” – Kosztolányi életében (mint tudjuk pl. *Esti Kornél énekéből* is) a semmi a minden, és a semmi a vers is (l.: *Negyven pillanatkép* című versciklus első darabja). A játék az élet semmiségeivel és a halállal pedig biztosítja az öröklétet a halál bizonyosságának tudatával együtt:

Akarsz-e élni, élni mindörökkön,
 játékban élni, mely valóra vált?
 Virágok közt feküdni lenn a földön,
 s akarsz, akarsz-e játszani halált?

Hasonló jellegű vers *A játék* című, mely *A szegény kisgyermek panaszai* című kötetben jelent meg. Témája maga a játék, az egész vers pedig játék a szavakkal, ritmussal. Azonban itt is elhangzik az a gondolat, amiről az *Akarsz-e játszani* című versben írt:

„Játszom ennen- életemmel,
(. . .)
játszom játsszó önmagammal”.

2.4. HALÁLJÁTÉK

„(. . .)Ők azt hiszik, hogy csaló vagyok, és hogy nem *minden* betűm a halál mélységéből sarjad. Ők nem tudják, hogy az én virágaim a gyökerükkel a sírokba nyúlnak.

Engem igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál. Más nem. Azóta vagyok ember, mióta a nagyapámat láttam holtan, kilencéves koromban, azt az embert, akit talán legjobban szerettem akkor.

Költő, művész, gondolkodó is csak azóta vagyok. Az a roppant különbség, mely élő és halott közt van, a halál hallgatása megértette velem, hogy valamit tennem kell. És verseket kezdtem írni.

Ha nem lenne halál, művészet sem lenne.

Talán azért nem értenek engem teljesen a magyar földön, hol a »nagyok« mindig politikusok is (Petőfi, Ady stb.). Nekem az egyetlen mondanivalóm, bármily kis tárgyat sikerül is megragadnom, az, hogy meghalok.” (Kosztolányi, 1996. 822–823.) A haláltéma átszövi Kosztolányi egész életművét. Szalay Károly, Karinthy monográfusa a következőt állapítja meg: „A halálprobléma évezredes filozófiai és valláserkölcsei megközelítése után a modern kor gondolkodói az eddigi sémákat kikerülve, új választ akarnak adni e legkínzóbb dilemmára.” (Szalay, 1987. 38.) Kosztolányiéék, mint mindennel, a halállal is játszottak. Ez volt az ő válaszuk a legkínzóbb dilemmára.

Az *Akarsz-e játszani* című vers záró sorában tematizálódik is a haláljáték. Ha nem is egyértelműen, de prozódiaja és retorikája játékosá teszi a *Délutáni elmélkedés* című verset is, ezáltal a versben megjelenített halálgondolat, -kérdés is játékosá válik.

DÉLUTÁNI ELMÉLKEDÉS

- 1 Milyen lesz a halál,
vajon rossz lesz-e, jó,
ez a végső, komoly
nagy-nagy szenzáció?
- 5 Lehet, hogy semmi lesz,
egy sárga délután
elalszik szivarom
s kinyílik néma szám.

- Lehet, hogy furcsa lesz,
 10 reámtör rémesen,
 hogy belekancsulok
 s kocsonyává esem.
 Lehet, hogy enyhe lesz,
 úgy, ahogy áhitom
 15 s átzúgok rajta, mint
 a vasuti hidon,
 mint mély vizek felett,
 hogy a testem pihen
 a hálófülke lágy,
 20 párnázott mélyiben.
 Lehet, hogy egyszerű,
 csöndeskés és sivár. .
 Azt mondják: *ez nem ő.*
 Azt mondják: *ez a sár.*
 25 Lehet, hogy szörnyű lesz,
 mint puskadurranás,
 fülembé lárma zúg
 s nem hallja senki más.
 Nagy dinamit-robaj,
 30 velőig felható,
 állkapcát tépdeső,
 babonás puskaszó.
 Csodás, iszonytató,
 iszonytató csodás,
 35 vörös és fekete
 utolsó felvonás.
 Oly messze még e zaj
 s előre reszketek,
 mint vad szcéna előtt
 40 színházban a gyerek.
 Oly távol még e zaj
 oly messze, kívülem,
 szeretném hirtelen
 befogni a fülem.

(1914)

Az első, ami feltűnik a versben, a szabályos ritmusa. Végig szabályos, felező hatásokból épül fel a vers. Szepes–Szerdahelyi verstana a következőt írja erről a versformáról: „Rendkívül dallamos, ám rendkívüli verselőkészséget igénylő forma ez, éppen ezért többnyire más sorfajokkal kevert strófaszervezetekben használták, s meglehetősen ritka, hogy több szakaszos, egysorfajú versben álljon elénk (. . .)” (Szepes–Szerdahelyi, 1981. 423.) A szabályos ütemhangsúlyok mellett fokozzák a ritmust az 5., 9., 13., 21., 25. sorok anaphorái, a középső szerkezeti egységet lezáró jelző- és melléknévi igenév halmozás (29–36. sorig.), az utolsó szerkezeti egység epiboléja (37., 41. sorok) és a vers zárlatában a ráütő rím (j n n n). Játékossá teszi még a verset szintaktikai szinten a 33–34. sor epanodosza, szemantikai szinten pedig a vers felütésében a „komoly” és a „szenzáció” fogalmak közti kissé parodisztikus kapcsolat, és a szintén parodisztikus hatású „belekancsulok” és „kocsonyává esem” igék a 11–12. sorban. Egységében tekintve a verset, érezhető a halál gondolatával, az ezt a gondolatot realizáló szavakkal való játék. Ehhez a vershez hasonló a *Sötét, nehéz tavaszi ég* című is.

SÖTÉT, NEHÉZ TAVASZI ÉG

Sötét, nehéz tavaszi ég,
viharba járó, tintakék,

én néked viszek koszorút,
te mindenneknél szomorúbb

bús gerjedés, bús temetés,
oly fullatag, olyan nehéz,

hogyan lehull érett koponyám
a gyászod lila vánkosán,

és én is a tavasz vagyok,
fiatal, búskomor papod.

A sírban elrohad a hús,
de te azt mondod, nyílni bús,

bús küzdeni, bús kezdeni,
időt és lelket veszteni.

A lelkem még oly fiatal,
de látja, hol a ravatal,

s bár gerjedő és bár merő
súlyos-bús, mint te, szent erő,

és hallgatag és tiszta-új,
a kincse roppant mázsasúly,

roskadtan a jövőbe néz,
s mint a tavasz, sötét, nehéz.

(1913)

Ugyanúgy a vers témája a halál, az elmúlás, hangulata rezignált, legalábbis a szavak ezt idézik, népdalra emlékeztető ritmusa viszont mást mond. A kétsoros strófákat ősi nyolcasok alkotják, a vers lejtése jambikus. Ritmikáját még könnyedebbé teszi a gyakori pirrichius.

2.5. HALÁL- ÉS SZEREPJÁTÉK A SZÁMADÁS CÍMŰ KÖTETBEN

2.5.1. Haláljáték

Kosztolányi költészetében a *Meztelenül* című kötet megjelenésétől formaváltásról beszél az irodalomtörténet-írás. Füst Milán 1928-ban a *Nyugatban* megjelent kritikájában így ír: „Kosztolányi lerázta magáról mindazt, amibe belefáradt, amit várnak tőle, összes nyűgeit, eddigi formáit, rímeit, a kikerekítés kötelességét, (. . .) igyekezett teljesen szabaddá lenni” (Füst, 1928. 150.). Költészetében egyszerűsödést, letisztulást látunk, de a szavakkal, rímekkel való játékról nem mondott le teljesen, még a *Számadás* című kötetben sem. Bárdos László azonban az *Őszi reggeli* című vers kapcsán a következőt írja: „Itt ebben a hat sorban érzékletes és színes a nyelv, sokasodnak a benyomások, olyannyira, hogy ez a részlet mintha visszahajolna az ifjú Kosztolányi szecessziós, dekoratív nyelvhasználatához. Csakhogy ugyanazt tapasztaljuk, amit kései költészetében nem egyszer: fölhasználja, megidézi ugyan saját túlhaladott stílus eszközeit, de egy új sűrűbb közegben áthangolja, lényegibb funkcióval látja el őket.” (Bárdos, 1987. 133.) A *Számadás* című kötet *Negyven pillanatkép* című versciklusa apró ötleteket, emlékeket, rímjátékokat tartalmaz. Ennek 25. darabja a következő:

25. DÉLUTÁNI SZUNDÍTÁS

Egy könyvvel elaludtam, elfeledtem
 kitenni a kezemből, nyomta mellem,
 fölébredtem reá és elvettem.
 Ó, nemsokára csöndesen, meredten
 nyugszom a földbe és föld lesz felettem.
 Azt el fogom majd bírni? Lehetetlen.

(1913)

Játék az eszperente játékokra emlékeztető rímekkel a halál témájára. A *Számadás* című kötet versei közt több játékosat is találhatunk, és néhány olyat is, ami a halál témájára íródott. Ezekre azonban Bori Imre megállapítása érvényes, amit még a *Meztelenül* című kötetrel kapcsolatban írt: „Nem játék ez már a halálgondolattal, hanem haláltudat” (Bori, 1986. 193.). Ez az, ami megkülönbözteti ezeknek a verseknek a hangját, hangulatát a fentebb idézett, 1914-ben írt *Délutáni elmélkedés* címűtől.

1934-ben írta a búcsúversét, a *Könyörgés az ittmaradókhöz* címűt.

KÖNYÖRGÉS AZ ITTMARADÓKHOZ

1 Ha meghalok majd, mélyre ássatok,
 gyarló valómban meg ne lássatok,
 ködként inogjon eltűnt társatok,
 s nekem, szegénynek, megbocsássatok.

5 Ne nézzétek karomat-térdemet,
 csak szándokom és ne az érdemet,
 mi vérzik és fáj most mellem megett,
 azon lehet akkor megmérnetek.

Önváddal és mérgekkel olykoron
 10 vertem magam füstös-boros toron,
 mindig a kín volt ólmos ostorom,
 mindig magány a mély monostorom.

Vétkeztem itt s vétkeztek ellenem,
 bár senki úgy, mint lázadt szellemem,
 15 az sarkantyúzott szünös-szüntelen,
 s ezért vagyok én bűnös-büntelen.

De a komor szemet el nem birom,
 örök gyeheña lesz attól sirom,
 nézd, fél a lelkem, mint hulló szirom,
 20 legyen az irgalom az én biróm.

Azzal, mi biztos és szilárd-igaz,
 holtomban új halálba taszítasz,
 aki halandó, folyvást botlik az,
 számomra csak a kétes a vigasz.

25 A kancsal emlék szépítsen tovább,
 mint hold, mely a felhőkön oszon át,
 s széthordva megboocsátó mosolyát,
 ezüstté büvöl minden pocsolját.

Ez a vers is szabályos ütemhangsúlyos, ősi tízesekben íródott. A 28 sorból csak 9 nem 5+5-ös osztatú. Fokozza a vers ritmusát a sok alliteráció (1., 7–8., 12. sorok), a különleges mozaikrímek, a tisztarímek és az asszonáncok. A 17–18. sorban pedig kimondja, hogy még a halál küszöbén sem változott életszemlélete, az élethez való viszonyulása:

De a komor szemet el nem birom,
 örök gyeheña lesz attól sirom.

Ismét Szalay Károlyt idézem: „(. . .) a halál komolysága is csak akkor nem üres póz, ha groteszk játékká oldjuk”. Poszler György pedig ezt írja: „(. . .) fél a póz pátoszától. Ebben is segít a játék. Iróniává oldani a komolyat, könnyűvé lebbenteni a nehezét, nyájas fénybe emelni a sötétben gomolygót. Így játszhatja el az életet, és esélye van, hogy a halált is. Nem lehet elkerülni az idézetet:

Akarsz-e élni, élni mindörökkön
 játékban élni, mely valóra vált?
 Virágok közt feküdni lenn a földön,
 s akarsz, akarsz-e játszani halált?”
 (Poszler, 1987. 176.)

2.5.2. Szerepjáték

Utolsó kötetében nemcsak a haláljáték, de a szerepjáték is jelen van. Megjelenik az utcalány, a tébolyult, a beteg, a vénlány, a forradalmár. Németh G. Béla a szerep jelentőségét vizsgálva a *Számadás* című kötetben így ír: „Kosztolányi nagy utolsó kötete (. . .) a számára lehetséges szerepek megalakítása, fősorakoztatása, számbavétele abból a célból, hogy általuk és rajtuk szembenézzon a létezés egyik legnehezebben »elgondolható« alanyi, egyedi, egyszeri tényével, a halállal, illetőleg a halottsággal. S hogy megformálja reá bennük és általuk önmagát. (. . .) talán egyetlen metaforikus-szenikus képi-es-jelképies jelentésű elem sem fordul elő annyiszor e kötetben, mint az *álarc*, a *maszkos játék*, *fölköltött vendéghuza*, a *színház*, a *mímelt jókedv*, a festett mosoly, a színlelt közöny, s a szerep megannyi más szinonimája.” (Németh G., 1987. 210.)

Életében és műveiben állandóan ott lebegett a halál gondolata, később annak tudata. Halálával kapcsolatban egy hosszabb gondolatmenetet idézek Horkay Hörcher Ferenctől: „(. . .) halálát éppúgy szerepnek – blaszfémia, tudom – játéknak fogta föl, mint Esti sugallatára annyi minden mást. És itt most nem is elsősorban azokra a sokat idézett nyelvi játékaira gondolok, melyekben a költői alkotás, a megformálás révén próbált úrrá lenni a bajon, mint a Mehr Luft Goethe-parafrázisa, a »gézcsókom«, »levert volt – kért egy kevert port« féle szójátékok. Sokkal inkább a meghalás egészének művé változtatására. Mert efféle szándékra utal Kosztolányinak az a feleségéhez és barátaihoz szóló, többször is elismételt kérése, hogy írják meg a szenvedéseit. Az, hogy feleségétől gyakran megkérdezte, mit írtak – írnak az újságok a betegségéről. Azok a pózok, művészeti túlzások, melyek a költő halálát olyan emlékezetessé, egyedülállóvá tették. Végül ott van a megnémulása után kényszerűen készült jegyzeteinek mozaikossága ellenére is, vagy épp azért olyan drámai szövege. »Ezek a cédulák feldolgozásra várnak. Etikai jelentőségük, irodalmi értékük perdöntő. Ez a halál feldolgozásra vár.« Abody Béla pontosan fogalmaz. Mert e szövegeknek valóban irodalmi értékük van. A Nyugat ezért hozott le közülük néhányat facsimilében. Erre világított rá Ascher Oszkár emlékezése is, aki a haldoklót a következőképp jellemezte: ». . . így, kényszerű némaságban, valósággal az ujjai közé nőtt ceruzával szeizmográf volt, amely minden moccanását, rezdülését a mélynek és felszínnek *automatikus*an jegyzi, rajzolja . . .« (kiemelés az eredetiben). Ez a szeizmográf, az író, akinek utolsó műve a megírt halál. Vesztes létére így lesz győztes Kosztolányi a valósággal vívott csatájában, és ez ezeknek a szövegeknek az etikai vonatkozása. Mert, félreértés ne essék, nem kritikaként neveztem Kosztolányi haldoklását is Esti egyik szerepének. Ellenkezőleg. A leghitelesebb példának tartom művészi

következetességre éppúgy, mint erkölcsi tartásra. A színész legnagyobb érdeme az, ha végigjátssza a szerepét. Esti Kornélnak bejött utolsó nagy ötlete is, sikerült nyelvet öltenie a legkomorabb és ezért látszólag legkikezdetlenebb közhelyre, a halálra is.

Persze a játék úgy szép, ha komoly, és ha nagy a tétje. Ha elég nagy a kockázat, ha a sakkjátékos hajlandó a vezéráldozatra is. Kosztolányi halála a művész ilyen vezéráldozata volt, aki – ha nem lenne patetikus, azt írnam – művészetéért föláldozta az életét. Kegyetlen játék ez a halálmű: a fájdalom eleven ereje megcsapja a kívülállót is, nem hagyja érintetlenül egyetlen olvasóját sem. Harctéri riport, hiperrealista stílusban, mintha valaki ágyúk torkollatüzében virágcsendéletet festene. Haldoklás – belülről nézve. Nem kímél meg semmitől, úgy vigasztal. Esti Kornél őszinte szívjátékkal búcsúzik.” (Horvay, 1992. 115.)

A játékosztón az ember lényegi részét alkotja. Szerepe jelentős a művészetekben – ezen belül az irodalomban is. Talán elmondható, hogy a magyar irodalomban ezt legerőteljesebben Kosztolányi életműve képviseli. A játék fontosságát hangoztatta teóriáiban és verseiben, prózájában. Témáiban és alkotásának módjában is. A későbbi írónemzedékek játék kérdésében leginkább rá hivatkoznak, az ő példáját próbálják követni, az ő módszereit dicsérik. Ha csak ezt nézzük, már akkor is igazzá váltak ezek a sorok:

Akarsz-e élni, élni mindörökkön,
játékban élni, mely valóra vált?

JEGYZETEK

- ¹ Poszler György Kosztolányi lázadásáról ír *A homo ludens hősiessége* című tanulmányában. Azt írja, hogy a költő lázadt a világ ellen, lázadt a megalázott szenvedőkért, a megmerevedett élet ellen, az unalom ellen, a megromlott emberi kapcsolatok és a halál ellen. „A lázadásból játékot csinál, de főképpen a játékból lázadást.” (Poszler, 1987. 169.)
- ² Ugyanebben a levélben írja Babitsnak: „Sok hasonlót írhatnak az émelyítő Adyról s az üres Mohácsiról is. E tanulatlan és gyenge legénykék valami rendkívül különöset keresnek, s maguk sem tudják, mit.” (I. m. 96.)
- ³ Kappanyos András: *Rím és értelem* című tanulmányában vizsgálja Kosztolányi rímeit – rímjátékait, különös tekintettel az *Emlékezet* című versre és az erre a szóra, a *Csacsi rímekben* és a *Badarokban* megjelent rímjátékaira. (Kappanyos, 2003. 213–222.)
- ⁴ „Igazi, komoly” játék a sakk és a kártya. Kosztolányiné fentebb idézett szavaiban (anarchista sakk, kverentesz kártyajáték) azonban megjelenik a játék a játékkal is.
- ⁵ Még inkább erre asszociálunk, tudva, hogy Kosztolányi novemberben halt meg.

⁶ Kosztolányinétől tudjuk, hogy Kosztolányiék gyakran nevettek a temetéseken, mégpedig azért, hogy visszatartsák a sírást. Itt azonban a „színlelni sírást” gondolat a játékra, mégpedig a halál játékára utal.

IRODALOM

- Bárdos László: Változatok a búcsúzásra. In: *A rejtőző Kosztolányi/Mész Lászlóné*, Tankönyvkiadó, Bp., 1987
- Bori Imre: *Kosztolányi Dezső*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1986
- Csáth Géza: *Rejtelmek labirintusában*. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1995
- Füst Milán: Kosztolányi Dezső: Meztelenül = *Nyugat*, 1928. 2. 150–153.
- Horkay Hörcher Ferenc: „Ószinte szívjátékkal” Esti Kornél játékbölcsületéről = *Orpheus*, 1992. 2–3.
- Kappanyos András: Rím és értelem = *Üzenet*, 2003. nyár
- Kosztolányi Dezső: *Levelek, naplók*. Osiris Kiadó, Bp., 1996
- Kosztolányi Dezsőné: *Karinthy Frigyes*. Holnap Kiadó, Bp., 1990
- Lengyel András: *Játék és valóság közt*. Tiszatáj könyvek, Szeged, 2000
- Lengyel András: Maszk és (költő)szerep = *Tiszatáj*, 2000. okt.
- Németh G. Béla: *Hosszmetszetek és keresztmetszetek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987
- Poszler György: A homo ludens hősiessége In: *A rejtőző Kosztolányi/Mész Lászlóné*, Tankönyvkiadó, Bp., 1987
- Szalay Károly: „*Elmondom hát mindenkinek*” Kossuth Kiadó, Bp., 1987
- Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan*. Gondolat Kiadó, Bp., 1981